

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

İLHAM TOFİQ oğlu HEYBƏTOV

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
ŞƏKİLÇİ MORFEMLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2016

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Alman dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fikrət Ələvsət oğlu Aslanov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İlahə Müttəlif qızı Əliyeva

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin Alman
filologiyası və İngilis filologiyası kafedraları

Müdafiə _____ 2016-cı il saat _____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küç., 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

IŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktuallığı. Morfem ifadə və məna planında diskret və danışıq aktında təkrarlanan struktur dil vahididir. Dilçilikdə morfemlə bağlı xeyli tədqiqatların olmasına baxmayaraq, “morfem”in linqvistik statusu tam aydınlaşdırılmamış və müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şərh edilməkdədir. Y.S.Maslov “hətta İ.A.Boduen de Kurtenenin sağlığında müxtəlif təlimlərdə “morfem” termininin mahiyyətinin bəzi dəyişikliklərə məruz qaldığını” yazırdı.¹ Müəllifin fikrincə, “amerikan deskriptivistlərindən başqa, morfemlə bağlı əksər konsepsiyaların ümumi cəhəti “morfemin ...məna, dil strukturunda müəyyən funksiyaya malik səs və ya səs kompleksi”² kimi şərh edilməsidir.

Dilçilikdə morfemikaya, morfem təhlili və sözün morfem strukturu ilə bağlı problemlərin araşdırılmasının tarixi də qədimdir. Problemin tədqiqat xronikasının ümumi mənzərəsini canlandırmaq üçün İ.A.Boduen de Kurtene, Y.S.Maslov, L.Blumfeld, H.Qlison, V.Skaliçka, İ.P.Susov, F.Y.Veysəlli və s. kimi nüfuzlu alimlərin adlarını çəkmək kifayətdir.

Mövzunun tədqiqat obyektini kimi seçilməsi alman və Azərbaycan dilçiliyində sözün morfem strukturunun nə ayrı-ayrı dillərin materialları, nə də müqayisəli şəkildə yetərinə öyrənilməsi, habelə problemin müasir linqvistik meyarlar əsasında araşdırılması zərurətindən irəli gəlir. Müraciət olunan mənbələrin əksəriyyətində morfemlə bağlı ortağ fikir onun “ən kiçik mənalı dil vahidi” kimi şərh edilməsidir. Bununla belə linqvistikada morfemlə bağlı məsələlərin tam həll edildiyini iddia etmək düzgün deyil. Nə germanistikada, nə də Azərbaycan dilçiliyində sözün morfem strukturunun təsvirini tam əhatə edən tədqiqat işləri yetərli səviyyədə deyildir. Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında leksemlərin morfem strukturunun müqayisəli tədqiqi, morfemin sintaqmatikada modifikasiya diapazonunun müəyyən edilməsi, iki dil materialı əsasında şəkilçi morfemlərin fonetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və s. morfemikanın *aktual* məsələlərindəndir.

Tədqiqat işinin obyektini müasir alman və Azərbaycan dillərində şəkilçi morfemlər və onların danışıq aktında reallaşdığı morfları təşkil edir.

---

¹ Маслов Ю.С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. М.: Языки славянской культуры, 2004, с. 667.

² Yenə orada, s. 673.

Tədqiqatın predmeti alman və Azərbaycan dillərində şəkilçi morfemlərin struktur, semantik və cümlədə söz strukturundakı mövqeyindən asılı olaraq uğradığı fonetik xüsusiyyətlərinin öyrənilib sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi müqayisə olunan dillərdə şəkilçi morfemlərin struktur-semantik, statistik və cümlədə reallaşdığı mövqələrdə fonetik xüsusiyyətlərini öyrənilməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin qarşısında duran *əsas vəzifələr*:

1) müqayisə olunan dillərdə söz və söz formalarının morfein tərkibini müəyyən etmək;

2) müxtəlif sistemli dillərdə kök və affiksial morfeimlərin söz strukturunda işlənmə xüsusiyyətlərini aşkar etmək;

3) hər iki dildə morfein strukturunun səciyyəvi xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaq;

4) hər iki dildə şəkilçi morfeimlərin işlənmə tezliyini müəyyən etmək;

5) hər iki dildə şəkilçi morfeimlərin cümlə tərkibində söz strukturunda reallaşdığı mövqələrdə fonetik xüsusiyyətlərini təhlil etmək;

6) eksperimentin nəticələrinə istinadən tədqiq olunan dillərdə şəkilçi morfeimlərin oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxartmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Alman və Azərbaycan dillərində şəkilçi morfeimlərin fonetik xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik metodun tətbiqilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi işin elmi yeniliyidir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. İşin nəzəri əhəmiyyəti müqayisə olunan dillərdə şəkilçi morfeimlərin distributiv xüsusiyyətlərinin və işlənmə tezliyinin öyrənilməsilə şərtlənir. Tədqiqat işinin nəticələrindən alman və Azərbaycan dillərində morfein və onunla bağlı digər problemlərin öyrənilməsinə dair vəsaitlərin, mühazirə mətnlərinin hazırlanmasına, habelə problemin araşdırılmasının sonrakı inkişafına yardım göstərə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dil materialının eksperimental-fonetik təhlilindən əldə edilmiş nəticələrindən praktik məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Morfeimin danışıq aktında reallaşması ilə bağlı problemlərin öyrənilməsi xarici dilin tədrisinin səmərələşdirilməsinə, danışıqın avtomatik təhlilinə müsbət təsir göstərə bilər. Tədqiqatın nəticələri alman dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsinə yardım edə bilər.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsvir, komponent və akustik təhlil, riyazi-statistik hesablama metodlarından, səs siqnallarının fonetik xüsusiyyətlərinin tədqiqində “Praat” proqramından istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılan əsas *müddəalar*:

1) sözün morphem təhlili onun morphem tərkibinin üzvlənməsi və təsvirini və onun söz strukturunda qarşılıqlı münasibətlərinin olmasını tələb edir;

2) danışmaq aktında reallaşan morfların morfemdə eyniləşdirilməsində fonetik və semantik əlamətlərin rolu böyükdür;

3) morfemlərin eksponent və semantik variativliyində dildaxili və dilxarici amillərin rolu;

4) morfemlər - kök (avtosemantik) və affikslər (sinsemantik) söz strukturunda (sintaqmatikada) üzvlənən xətti vahidlərdir;

5) morfemlərin təsnifatında affikslərin tutduğu yer və onların funksional-semantik səciyyəsi mühüm rol oynayır.

Dissertasiya işinin aprobeasiyası. İş ADU-nun Alman dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin ayrı-ayrı fəsiləri və nəticələri Respublikamızda və xaricdə nəşr olunan jurnallarda, habelə Beynəlxalq konfranslarda tezis kimi çap olunmuşdur.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, məqsəd və vəzifələri, dil materialının seçilməsi və tədqiqatda istifadə olunan metodları şərh olunur.

“Dilçilikdə morphem anlayışının tarixinə bir baxış” adlı I fəsildə morphem probleminin tədqiqi səviyyəsi, morfemlərin eyniyyət məsələsi, morfemlərin fonem tərkibi, təsnifi və şəkilçi morfemlərin struktur və semantik xüsusiyyətləri öyrənilir. “Morfologiya” adlanmaqla – morfemləri öyrənən elm sahəsi alman mütəfəkkiri Y.V. fon Qötədən əxz edilmişdir. Y.V. fon Götənin fikrincə, “...morfologiya formaların ...yaranması və dəyişməsi haqqında təlimdir”.¹

---

¹ Гёте И.В. Избранные сочинения по естествознанию. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1957, с. 105.

Dilçilikdə morfemə dair fikirlərdə ciddi dönüş XIX əsrin sonuna təsadüf edir. Morfem anlayışının dilçiliyə gətirilməsi İ.A.Boduen de Kurtenenin adı ilə bağlıdır və onun morfemə verdiyi tərif bu gün də öz elmi əhəmiyyətini saxlamaqdadır: "...istər cümlə üzvləri olsunlar, istərsə də cümlədən qəti asılı olmasınlar, anlaşılan sözlər, bir tərəfdən, deyilənin və eşidilənin arasıkəsilməz ardıcılığı, digər tərəfdən isə morfoloji və semasioloji cəhətdən bölünməz vahidlərdən ibarətdir ki, biz onları morfemlər adlandırırıq".¹ L.V.Şerba morfemi kök və affikslərin ümumiləşməsi, sözün məna kəsb edən minimal hissəsi kimi başa düşürdü. Söz morfemlərə, yəni dildə müəyyən mənaya malik hissələrə bölünür. Morfemlər isə məna baxımından bölünməzdir.²

H.Qlisonun fikrincə, "...morfem ifadə sisteminin ikinci əsas vahididir. ...ifadə sisteminin vahidi kimi morfem dilin məzmun sistemi ilə əlaqəyə girir. ...morfemlər özlüyündə fonemlərin qısa ardıcılığını təmsil edirlər."³ V.Skaliçka qrammatika üçün morfemi "bölünməz vahid" hesab etmir⁴ və öz fikrini belə əsaslandırır: "...ingilis dilində /foot-feet/, /thooth-teeth/ kimi sözlərdə iki funksiya vardır. "ayaq", "diş" semantemlərinin funksiyası və say funksiyası. Bu cür bölgüyə, o, məsələn, *hand+ø* – *hand+s* kimi nümunələrdəki iki müxtəlif morfemləri aid edir."⁵

Y.S.Maslova görə, "morfem minimal və elementar ikitərəfli dil vahididir: morfeimdə (a) müəyyən eksponent bu və ya digər mənaya bağlıdır, onun daşıyıcısıdır və (b) o, özü kimi xüsusiyyətləri olan daha sadə hissələrə bölünür". O, morfemin "bir fonemdən, sözün bir morfeimdən, cümlənin isə bir sözdən ibarət ola bildiyini" qeyd edir. Müəllifə görə, dildə təbiətini və funksiyasını dəyişmədən gah sözün tərkib hissələri, gah da ayrıca sözlər kimi çıxış edə bilən morfemlər vardır. Məsələn, alman dilində ayrılan ön şəkilçilər (*aufschreiben, aufgeschrieben, wenn ich aufgeschrieben, ancaq ich schreibe auf, ich schrieb auf* və s.). Semantik və köməkçi-semantik funksiyalar tez-tez eyni bir morfemin məzmununda

---

¹ Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2-х т. Т. I. М.: Изд.-во АН СССР, 1963, с. 77.

² Маслов Ю.С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. М.: Языки славянской культуры, 2004, с. 677.

³ Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М.: Изд-во иностранной литературы, 1959, с. 91.

⁴ Скаличка В. О грамматике венгерского языка / Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс, 1967, с. 135.

⁵ Yenə orada, s. 135.

birləşdiyini nəzərə alan Y.S.Maslov morfemlərin aşağıdakı qruplara ayırır: 1) semantik funksiya daşıyan morfemlər, 2) köməkçi-semantik funksiya daşıyan morfemlər, 3) semantik və köməkçi-semantik funksiyaları özündə birləşdirən morfemlər.¹

Morfem termini ilə bağlı C.Quliyevin də fikirləri maraqlıdır. Belə ki, o, morfem terminin İ.A. Boduen de Kurtenein adı ilə bağlı olmasını tam şəkildə qəbul etmir. O, qeyd edir ki, morfem termini ilk dəfə hind qrammatikasında Panini tərəfindən işlədilmişdir. İ.A.Boduen de Kurtene isə morfem termini dilçilik elminə deyil, slavyan dilçiliyinə gətirmişdir.

Tədqiqat işində morfem Y.S.Maslovun anlamında, yəni morfem (paradiqmatika) bir-birinə allomorf münasibətlərində olan morflar (sintaqmatika) məcmusu kimi götürülür.

Morfem eyniyyəti məsələsində funksional yanaşmadan çıxış edən H.Qlisonun anlamında “morfem - onu reallaşdığı allomorfların məcmusudur”.² H.Qlisona görə, “...bəzi morfemlər bütün işlənmə əhatəsində eyni bir formaya malik ola bilərlər”. Məsələn, ingilis dilində *coming*, *walking* sözlərində işlənən /-ij/ morfemi. Digər hallarda morfem müxtəlif variantlarda çıxış edir. Məsələn, /-s/ cəmlilik şəkilçisi adətən *boys* /bɔyz/ sözündə /-z/, *cats* /kæts/ sözündə /-s/ və *roses* /rowzɪz/ sözündə isə /-ɪz/ kimi tələffüz edilir. H.Qlison həmin sözlərin formasındakı fərqə baxmayaraq, ingilis dilində danışan şəxsin bunların eyni bir hal olmasına şübhəsi olmadığını yazır. Dil materialının təhlili /-ɪz/ /s, z, ʃ, ʒ, ç, j/ samitlərindən sonra, /-s/ morfemi /p, t, k, f, θ/ samitlərindən sonra, /-z/ isə qalan samitlərdən və saitlərdən sonra işləndiyini göstərir. İngilis dilinin daşıyıcısı üçün düzgün morfem seçmi tamamilə avtomatik və səhsiz baş verir. Bu halın pozulması yalnız düşünülmüş şəkildə ola bilər.³

L.R.Zinder və T.V.Stroyeva morfem eyniyyət məsələsinə toxunarkən H.Qlison bölgüsünə münasibət bildirirlər: “/s/ və /z/ kimi cəmliyin şəkilçiləri, onun (H.Qlison - İ.H.) dediyi kimi, ingilis dilində bir morfemin variantlarını təmsil edir, çünki onlardan bu və ya digərinin işlənməsi sırf fonetik qanunauyğunluqlarla - kökün axırcı fonemindən asılı olaraq müəyyən olunur. Məsələn, cingilti samitdən və saitdən sonra /z/ - /bird-

---

¹ Маслов Ю.С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. М.: Языки славянской культуры, 2004, с. 684.

² Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М.: Изд-во иностранной литературы, 1959, с. 138.

³ Yenə orada, s. 103.

birds/ (quş-quşlar), /cow-cows/ (inək-inəklər), kar samitdən sonra /s/ - /cat-cats/ (pişik-pişiklər) və s. ...əlamətlərin fonetik cəhətdən şərtlənməsi onları müxtəlif morfemlər hesab etməyə imkan vermir. Əksinə, /s/ və /z/ əvəzinə /-en/ /ox-oxen/ (öküzlər) və ya /-ta/-nin /stoma-stomata/ (ağızcıqlar)işlənməsi fonetik cəhətdən heç nə ilə müəyyən olunmur və buna görə də bu fərq /s/ və /z/ arasında, bir tərəfdən, /-en/, digər tərəfdən, /-ta/ isə üçüncü tərəfdən sırf morfoloji təbiətə malikdir. ...burada üç sinonim morfem meydana çıxır - /s/, /z/, /-en/, /-ta/.¹

Müəlliflərin fikrincə, */mouse-mice/* (siçan-siçanlar) kimi misallarda heç bir köməkçi morfem yoxdur, ancaq kökün fonetik əvəzlənməsi baş verir. *Deer-deer (maral-marallar)* halında isə say əlaməti, ümumiyyətlə, yoxdur. Onların fikrincə, alman dilində /-n/ və /-en/ şəkilçilərini allomorf hesab etmək olar, çünki birincisi /-en/-nin işləmə bilmədiyini fonetik mövqedə işləyir (vurğusuz /-er/, /-el/-dən sonra, məsələn, *Federn "lələklər", Tafeln "ləhvələr"*). Əksinə olaraq /-en/, /-n/ bir tərəfdən, /-e/ isə digər tərəfdən müxtəlif morfemlərdir, çünki onlar eyni şəraitdə işləmə bilirlər. Məsələn, *Bänke (oturacaqlar) və Banken (banklar).*²

F.Y.Veysəlli morfemlərin eyniyyət məsələsini şərh edərkən alman və ingilis dillərində ismin cəmini bildirməkdən ötrü 8 variantdan istifadə edildiyini yazır.³ O, morfemlərin fonetik cəhətdən müxtəlif olduqlarını vurğulayır. Bu müxtəliflik leksik morfemlərdə də müşahidə olunur. Məsələn, */hand/-/hend+ə/*. Bunlardan hansının danışmada işlənməsi artıq mövqe, əhatə və məqamla bağlıdır, ona görə də onlara leksik allomorflar deyilir. Alman dilinin orfofonik normasına əsasən mütləq sonluqda cingiltili samit gələ bilməz, ona görə də auslautda /t/ gəlir, lakin sözə cəm şəkilçisi əlavə edildikdə, o, kökdəki saitə /ɛ/ ilə əvəzlənməsini və saitdən əvvəldə isə /d/-nin gəlməsini tələb edir. Müxtəlif cür səslənib, eyni funksiya daşıyan morflar olduğu kimi, eyni cür səslənib müxtəlif funksiyalı morflar da var. F.Y.Veysəlli birinciyə yuxarıda cəmlilik bildirən morfları, ikinciyə isə /-en/, /-e/ və s. morfları misal göstərir. /-ən/ I və II-ci şəxsin cəmini bildirməklə bərabər, ismin cəmlənməsində də iştirak edir. /-ə/ birinci şəxsin təkdə göstəricisi olmaqla bərabər, həm də cəmi bildirir. Məsələn, */ba:n|ən/ (yollar), /le:z|ən/ (oxumaq), /le:z|ə/ (oxuyuram), /Tag|ə/*

¹ Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Историческая морфология немецкого языка. Л.: Просвещение, 1968, с. 10.

²Yenə orada, s. 10.

³ Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2011, s. 278.

(günlər) və s. Müəllifin fikrinə, sonuncular omonim morflar götürülə bilərlərsə, onda yuxarıda verilmiş 8 variantlı cəm şəkilçilər də sinonim morflar kimi qəbul edilə bilər.¹

Morfemlərin danışıq aktından ayrılması fonemlərə nisbətən çox asandır, çünki morfemlərin ifadə planından başqa həm də məna tərəfi vardır. Leksemin morfemlərə bölünməsi, dildə eynicinsli struktura malik olan sözlərin mövcud olması və bu sözlərdə eyni leksik və ya qrammatik mənanın və bu mənaya müvafiq səs tərkibinin olması nəticəsində mümkün olur. Məsələn, */Lehr+ling/* (şəyird), */lehr+haft/* (hikmətamiz), */Lehr+er/* (müəllim). Leksemin morfemlərə üzvlənməsi dil sisteminin yanaşı mövcud olan elementləri arasında qarşılıqlı münasibətlərə əsaslanır və dilin sinxron şəkildə nəzərdən keçirilməsilə bağlıdır. Morfemin avtonomluğu özünü danışan şəxsin onlardan söz və formaların yaradılması üçün konstruktiv elementlər kimi istifadə etdikdə göstərir və bu da özünü daha aydın şəkildə yeni düzələn sözlərdə büruzə verir. Məsələn, */Neu+jahr+feier+lich+keit+en/* (təzə il şənlikləri).²

Morfemin fonoloji strukturunun təhlilində fonemlərin fərqləndirici əlamətlərindən çıxış edən F.Y.Veysəlli yalnız bu halda morfemlərin ifadə planının kifayət qədər düzgün və ardıcıl təsvirinin mümkünlüyünü yazır.³ Onun fikrinə görə, morfemlər bilateral xarakterli olduqları üçün onlara ikili bölgü xasdır ki, bu da morfemləri fonemlərdən fərqləndirir.⁴ F.Y.Veysəlli yuxarıdakı cərgədə */hant/* sözünü də eyni paradigmatə salanda, */hunt/* sözündəki kimi */hant/* sözündə də ifadə tərəfində müəyyən dəyişikliyin baş verməsini göstərir: */hant/*, */hendə/*, */hentçən/*.⁵ Demək, */d/→/t/* fonem əvəzlənməsindən başqa, burada həm də */a/→/ε/* fonem əvəzlənməsi meydana gəlir. Halbuki bu parçaların heç birində leksik məna dəyişikliyi olmur. */hunt/*, */hund/*, bir tərəfdən, */hant/*, */hend/*, digər tərəfdən, sözün daxilində morfoloji sərhədin köməyi ilə ayrılıb götürülə bilir və fikrini cümlə vasitəsilə daha aydın açıqlayır:

/(der) 'hunt bəl/t/; (die) 'hundə bəl/ən//

¹ Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2011, s. 278.

² Гвоздев А.И. О звуковом составе морфем // Вопросы языкознания, 1960, № 3, с. 28.

³ Вейсэлли Ф.Я. Об одном способе описания морфем языка / Dilçilik: problemlər və mülahizələr. Bakı: Mütərcim, 2003, с. 143.

⁴ Yenə orada, s. 147.

⁵ Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2011, s. 275.

*/(die) hant/ ist æn koerpærtæ//, (die) hend/ə zint ...//.*¹

F.Y.Veysəlli yazır ki, morfemlərin ifadə planı baxımından bölgüsü heç də digər bölgü imkanlarını istisna etmir, əksinə, mövcud bölgüləri tamamlayır. Dilin morfem tərkibinin bölgüsünün mühüm vasitələrindən biri də aksentoloji bölgüdür. F.Y.Veysəlliyə görə, bu bölgünün nəzəri üstünlüyü onun bütün dillərə tətbiq edilə bilməsidir. Bu bölgü morfemlərin ümumilikdə isə dillərin tipologiyasına yeni mövqedən yanaşmağa imkan verir.²

Şəkilçi morfemlərin struktur və semantik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirən İ.A.Boduen de Kurtene bir morfemin müxtəlif morfları arasındakı münasibəti “fonetik müxtəlifliyin hər hansı forma və sözlərin psixi müxtəlifliyi, yəni hər hansı morfoloji və ya semasioloji müxtəlifliklə bağlı fonem münasibətlərinin əvəzlənmə münasibəti” kimi müəyyənləşdirmişdir. Onun fikrincə, bu zaman ayrı-ayrı fonemlər və yaxud səslər deyil, bütöv morfemlər və yaxud sözlər alternasiya olunur.³

F.Y.Veysəlli yazır ki, morfemlər minimum bir, maksimum bir neçə fonemdən ibarətdir. Təkmorfemli sözlər, xüsusilə şəkilçi morfemlər dildə çox azdır. O, yuxarıda dedikləri ilə bağlı ingilis dilində “T” /æ/ (mən), alman dilində “Ei” /æ/ (yumurta), rus dilində “v” /v/, “k” /k/, Azərbaycan dilində isə “o”/o/ və s. kimi morfemləri nümunə göstərir. Müəllifə görə, Azərbaycan dilində təkhecalı morfemlər minimum bir, maksimum altı fonemdən ibarət olur və daha çox işlək və Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan KVK, KVKK, VK, KV, VVK və KVKK modelləridir.⁴

Bələliklə, 1-ci fəsilə morfem haqqında İ.A.Boduen de Kurtenedən başlayaraq son illərə qədər yazılmış mənbələrin elmi-tənqidi təhlili göstərir ki, alman və Azərbaycan dillərində şəkilçi morfemlər seqment xarakterli olmaqla geniş işlənmə dairəsinə malikdirlər. Onlar həm eksponent, həm də semantik planda ümumi və nəzəri dilçilik baxımından ətraflı araşdırılsa da, müqayisə olunan dillərin materialları əsasında, demək olar ki, ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır.

---

¹ Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2011, s. 275.

² Вейсъялли Ф.Я. Об одном способе описания морфем языка / Dilçilik: problemlər və mülahizələr. Bakı: Mütərcim, 2003, c. 153.

³ Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2-х т. Т. 1, М.: Изд.-во АН СССР, 1963, с. 301.

⁴ Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica II. Bakı: Mütərcim, 2008, s. 73.

“Alman və Azərbaycan dillərində şəkilçi morfemlərin statistik və eksperimental-fonetik təhlili” adlı II fəslü müqayisə olunan dillərdə şəkilçi morfemlərin müxtəlif mətnlərdə işlənmə tezliyinə, onların temporal, melodik və dinamiklik xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunub. Tədqiqat işində alman dilində /-an/, /-auf/, /-e/, /-ein/, /-en/, /-ent/, /-er/, /-(e)s/, /-ge/, /-tsu/ ön şəkilçi morfemlərinin, Azərbaycan dilində isə /-ar²/, /-acaq/əcək/, /-da²/, /-i², u2/, /-ıb4/, /-la²/, /-lı⁴/, /-lıq, -lik, -luq, -lük/, /-ma²/ və /-mış⁴/ şəkilçi morfemlərinin müxtəlif mənbələrdə işlənmə tezliyini müəyyən etmək üçün statistik metoddan istifadə edilmişdir.

Tədqiq olunan şəkilçi morfemlər hər iki dildə cümlə strukturunda müxtəlif işlənmə mövqelərində seçilmişlər. Tədqiqat işində hər iki dildən elmi, bədii və qəzet janrlarından ümumilikdə 100 000 sözün statistik təhlil aparılmış və onların entropiyası müəyyən edilmişdir.

Alman dilindən statistik təhlilə cəlb edilmiş /-an/, /-auf/, /-e/, /-ein/, /-en/, /-ent/, /-er/, /-(e)s/, /-ge/, /-tsu/ şəkilçi morfemlərinin müxtəlif mövqələrdə - sözlü, ayrıca ön şəkilçi kimi mövqələrdə işlənirlər (bax: cədvəl 2.1). Alman dilindəki /-en/ şəkilçi morfemi daha yüksək işləkliyə malikdir: o, bədii mətnə 10,66%, elmi mətnə 20,02%, qəzet mətnə isə 14%-dir. /-er/ morfeminin işlənmə tezliyi mətnlər üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır: bədii mətnə 8,28%, elmi mətnə 10,68 %, qəzet mətnində isə 9,03%. /-e/ şəkilçi morfeminin mətnlər üzrə işlənmə tezliyində aşağıdakı göstəricilər qeydə alınmışdır: bədii mətnə 3,42%, elmi mətnə 4,3 %, qəzet mətnində isə 4,62 % (cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1

mənbə morfemlər	bədii əsər	elmi əsər	qəzet
/an/	1,28 %	0,94 %	1,06 %
/auf/	1,34 %	1,3 %	1,04 %
/-e/	3,42 %	4,3 %	4,62 %
/-ein/	2,28 %	3,34 %	2,92 %
/-en/	10,66 %	20,02 %	13,94 %
/-ent/	0,16 %	1,1 %	0,96 %
/-er/	8,28%	10,68 %	9,3 %
/-(e)s/	6,28 %	0,39 %	7,6 %
/-ge/	5,56 %	2,78 %	1,5 %
/-tsu/	1,62 %	2,48 %	1,94 %

Alman dilində eksperimentə cəlb edilmiş şəkilçi morfemlərin işlənmə tezliyinə dair ümumiləşmiş cədvəldən (bax: cədvəl 2.1) məlum olur ki, hər üç mənbə arasında /-en/ şəkilçi morfeminə daha çox rast gəlinir. Onun

işlənmə tezliyi elmi janrda daha yüksəkdir -20,02 %. Onun yüksək göstəriciyə malik olmasını dildə daha çox qrammatik funksiyalara malik olması ilə izah etmək olar. Bunu /-er/ şəkilçi morfemində də aid etmək olar.

Azərbaycan diində statistik təhlilə cəlb edilmiş /-ar²/, /-acaq/ əcək/, /-da²/, /-i²/, u2/, /-ib⁴/, /-la²/, /-li⁴/, /-lıq, -lik, -luq, -lük/, /-ma²/ və /-miş⁴/ şəkilçi morfemləri söz strukturunda adətən son mövqələrdə işlənirlər. Təhlil edilən şəkilçi morfemlərin işlənmə tezliyi qəzet materialında 23,45 % təşkil edir. Bədii əsərdən seçilmiş dil materialında bu göstərici 20,5 %, elmi əsərdə isə bu göstərici 18,6% təşkil edir (cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2

mənba morfemlər	bədii əsər	elmi əsər	qəzet
/-acaq/-əcək/	0,38 %	0,15 %	0,63 %
/-ar ² /	0,87 %	0,31 %	0,18 %
/-da ² /	5,81 %	3,7 %	3,34 %
/i ⁴ /	4,12 %	4,36 %	6,94 %
/-ib ⁴ /	1,21 %	0,93 %	0,19 %
/-la ² /	1,67 %	1,29 %	0,81 %
/-li ⁴ /	2,12 %	1,07 %	0,47 %
/-lıq, lik, luq, lük/	0,29 %	1,74 %	5,6 %
/-ma ² /	0,83 %	0,26 %	0,86 %
/-miş ⁴ /	2,58 %	4,32 %	4,43 %

Azərbaycan dili şəkilçi morfemlərinin işlənmə tezliyinin təhlili də göstərdi ki, /-i⁴/, /-da²/ və /-miş⁴/ sinsemantik morfemləri daha yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. /-miş⁴/ şəkilçi morfeminin bədii əsərdə işlənmə tezliyi 2,58 %, elmi əsərdə 4,32%, qəzet materialında isə 4,43%-dir. /da²/ şəkilçi morfeminin işlənmə tezliyi mətnlər üzrə aşağıdakı nisbətdə paylanmışdır: bədii əsərdə 5,81%, elmi əsərdə 3,7%, qəzet materialında isə 3,34%-dir. /-i⁴/ şəkilçi morfeminin işlənmə tezliyi mətnlər üzrə aşağıdakı nisbətdə paylanmışdır: bədii əsərdə 4,12 %, elmi əsərdə 4,36%, qəzet materialında isə 6,94%-dir. Alman dilində olduğu kimi, bu onların dildə digərlərinə nisbətən daha geniş funksiyaya malik olması ilə izah edilə bilər (bax: cədvəl 2.2).

Tədqiqat işində hər iki dildən şəkilçi morfemlərin cümlə tərkibində müxtəlif mövqələrdə işləndiyi 120 cümlə ossilloqrafik təhlilə cəlb edilmişdir. Ossilloqrafik təhlil şəkilçi morfemlərin cümlə daxilində reallaşdığı mövqələrdən asılı olaraq fərqli göstəricilərə malik olduğunu üzə çıxarır. Əlavə edək ki, təhlilə cəlb olunan şəkilçi morfemlərin cümlə strukturunda işlənməsində müəyyən məhdudiyətlər müşahidə olunur.

Söz ortasında /-an/, /-e/, /-es/, /-en/, /-ent/ şəkilçi morfemlərinin zaman göstəriciləri ümumi cümlənin nisbi orta uzunluğunu üç halda üstələyir: /-an/ morfemində 108-100 m/san = 8 m/san, 108-98 m/san = 10 m/san, /-ent/ morfemində 109-100=9 m/san. Qalan hallarda orta mövqedə reallaşan saitlərin nisbi orta uzunluğu cümlənin nisbi orta uzunluğundan aşağıdır - /-e/ morfemində 69-99 m/san = 30 m/san, 87-99 m/san = 12 m/san, 68-99 m/san = 31 m/san, 72-99 m/san = 27 m/san, 73-100 m/san = 27 m/san, 91-99 m/san = 8 m/san, 76-99 m/san = 23 m/san (bax: cədvəl 2.3).

Cümlə sonundakı /-auf/ şəkilçi morfeminin nisbi orta uzunluğu cümlənin nisbi orta uzunluğunda xeyli çoxdur: /-auf/: 163-99 m/san = 64 m/san, 189-99 = 90m/san, /-tsu/: 108-100 m/san = 8 m/san, 108-98 m/san = 10 m/san (cədvəl 2.3).

Cədvəl 2.3

Alman dilində şəkilçi morfemlərin nisbi orta zaman qiymətlərinin cümlənin nisbi orta zaman qiymətləri ilə müqayisəsi (m.san – ilə)

parametr morfemlər	zaman (t- m/san)								
	başlangıçda	ümumi cümlədə	fərq	ortada	ümumi cümlədə	fərq	son	ümumi cümlədə	fərq
/an/ 1. 2.	—	—	—	108 108	100 98	+8 +10	—	—	—
/auf/ 1. 2.	—	—	—	—	—	—	163 189	99 99	+64 +90
/-e/ 1. 2.	—	—	—	69 87	99 99	-30 -12	—	—	—
/-er/ 1. 2.	80 100	100 100	20 0	—	—	—	—	—	—
/-es/ 1. 2.	—	—	—	68 72	99 99	-31 -27	—	—	—
/-en/ 1. 2.	—	—	—	73 91	100 99	-27 -8	—	—	—
/-ent/ 1. 2.	—	—	—	76 109	99 100	-23 +9	—	—	—
/-tsu/ 1. 2.	—	—	—	—	—	—	108 108	100 98	+8 +10

Cümlənin başlangıçında işlənən /-er/ şəkilçi morfeminin nisbi orta ton tezliyi cümlənin ümumi nisbi orta tezliyindən hər iki halda aşağıdır: 20 hs və 13 hs (bax: cədvəl 2.4).

Söz ortasında /-an/, /-e/, /-es/, /-en/, /-ent/ şəkilçi morfevlərinin ton tezliyi ümumi cümlənin nisbi orta tezliyindən 5 halda aşağı: /-an/ morfevlərdə 81-82 hs = 1 hs, 63-68 hs = 5 hs, /-ent/ morfevlərdə 73-99 hs = 6 hs, 73-83 hs = 10 hs, /-es/ morfevlərdə 96-99 hs = 3 hs, /-ent/ morfevlərdə 72-79 hs = 7 hs. Qalan üç halda orta mövqedə reallaşan saitlərin nisbi orta tezliyi cümlənin nisbi orta tezliyindən nisbətən yuxarıdır: /-es/ morfevlərdə 102 – 100 hs = 2 hs, /-en/ morfevlərdə 110-99 hs = 11 hs, /-ent/ morfevlərdə 98-75 hs = 23 hs. Yalnız bir halda müqayisə olunan müvafiq parametrlər /-en/ morfevlərdə üst-üstə düşür (cədvəl 2.4).

Cədvəl 2.4

Alman dilində şəkilçi morfevlərin nisbi orta ton tezlik qiymətlərinin cümlənin nisbi orta tezlik qiymətləri ilə müqayisəsi (hs – ilə)

parametr morfevlər	tezlik (f- hs)								
	başlangıçda	ümumi cümlədə	fərq	ortada	ümumi cümlədə	fərq	sonda	ümumi cümlədə	fərq
/an/ 1. 2.	—	—	—	81 63	82 68	-1 -5	—	—	—
/auf/ 1. 2.	—	—	—	—	—	—	153 146	92 76	+61 70
/-e/ 1. 2.	—	—	—	73 73	99 83	-26 -10	—	—	—
/-er/ 1. 2.	79 83	99 96	-20 -13	—	—	—	—	—	—
/-es/ 1. 2.	—	—	—	96 102	99 100	-3 +2	—	—	—
/-en/ 1. 2.	—	—	—	92 110	92 99	0 +11	—	—	—
/-ent/ 1. 2.	—	—	—	72 98	79 75	-7 +23	—	—	—
/-tsu/ 1. 2.	—	—	—	—	—	—	67 85	90 84	-23 +1

Cümlə sonundakı /-auf/ şəkilçi morfevlərinin nisbi orta ton tezliyi cümlənin nisbi orta tezliyindən xeyli çoxdur: /-auf/: 153-92 hs = 61 hs, 146-76 = 70 hs, /-tsu/: 85-84 hs = 1hs. Yalnız 1 halda /-tsu/ morfevlərinin nisbi orta tezliyi cümlənin nisbi orta tezliyindən azdır: 67-90 hs = 23 hs (bax: cədvəl 2.4).

Cümlənin başlanğıcında işlənən /-er/ şəkilçi morfeminin nisbi orta intensivliyi cümlənin ümumi nisbi orta intensivliyindən bir halda 1 db aşağıdır, ikinci halda isə 5 db yuxarıdır. Söz ortasındakı /-an/, /-e/, /-es/, /-en/, /-ent/ şəkilçi morfemlərinin intensivlik göstəriciləri ümumi cümlənin nisbi orta intensivliyindən 9 halda aşağıdır: /-an/ morfemində 95-99 db = 4 db, 98-100 db = 2 db, /-e/ morfemində 97-101 db = 4 db, 98-105 db = 7 db, /-es/ morfemində 91-99 db = 8 db, /-ent/ morfemində hər iki halda 98-100 db = 2 db qeydə alınmışdır. Bir halda orta mövqedə reallaşan saitlərin nisbi orta tezliyi cümlənin nisbi orta tezliyindən yuxarıdır: /-e/ morfemində 101-100 db = 1 db (cədvəl 2.5).

Cədvəl 2.5

Alman dilində şəkilçi morfemlərin nisbi orta intensivlik qiymətlərinin cümlənin nisbi orta intensivlik qiymətləri ilə müqayisəsi (db – ilə)

parametr morfemlər	intensivlik (db)								
	başlanğıcda	ümumi cümlədə	fərq	ortada	ümumi cümlədə	fərq	sonda	ümumi cümlədə	fərq
/an/ 1. 2.	-	—	—	95 98	99 100	-4 -2	—	—	—
/auf/ 1. 2.	—	—	—	—	—	—	103 101	99 99	+4 +2
/-e/ 1. 2.	—	—	—	97 98	101 105	-4 -7	—	—	—
/-er/ 1. 2.	98 102	99 97	-1 +5	—	—	—	—	—	—
/-es/ 1. 2.	—	—	—	91 101	99 100	-8 +1	—	—	-
/-en/ 1. 2.	—	—	—	98 93	100 100	-2 -7	—	—	—
/-ent/ 1. 2.	—	—	—	98 98	100 100	-2 -2	—	—	—
/-tsu/ 1. 2.	—	—	—	—	—	—	97 93	99 99	-2 -6

Cümlə sonundakı /-auf/ şəkilçi morfeminin nisbi orta intensivliyi cümlənin nisbi orta intensivliyindən xeyli çoxdur: /-auf/: 103-99 db=4 db, 101-99 db=2 db, /-tsu/ morfemində isə bunun əksi müşahidə olunur: 97-99 db 2 db, 93-99 db=6 db (bax: cədvəl 2.5).

Azərbaycan dilində cümlənin başlanğıcında işlənən /-ar/, /-acaq / əcək/ və /-ma/ şəkilçi morfemlərinin nisbi orta uzunluğu cümlənin ümumi nisbi orta uzunluğundan təhlil olunan bütün hallarda aşağıdır. /-ar/ şəkilçi morfemində bu fərq 9 m/san, /-acaq/əcək/ morfemində 18 m/san, /-ma/ morfemində isə 20 m/san-dir (bax: cədvəl 2.6).

Söz ortasında /-ar/, /-da/, /-ib/, /-la/, /-lı/, /-mıŝ/ şəkilçi morfemlərinin zaman göstəriciləri ümumi cümlənin nisbi orta uzunluğundan 4 halda çox: /-ar/ morfemində 112-98 m/san = 14 m/san, /-lı/ morfemində 109-97 m/san = 12 m/san, 105-100 m/sa = 5 m/san, /-mıŝ/ morfemində 103-99 m/san = 4 m/san, 7 halda isə aşağıdır: /-da/ morfemində 73-97 m/san = 24 m/san, 107-109 m/san = 2 m/san, /-ib/ morfemində 98-99 m/san = 1 m/san, 85-99 m/san = 14 m/san, /-la/ morfemində 90-99 m/san = 9 m/san, 82-100 m/san = 8 m/san, /-mıŝ/ morfemində 94-101 m/san = 7m/san (cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6

Azərbaycan dilində şəkilçi morfemlərin nisbi orta zaman qiymətlərinin cümlənin nisbi orta zaman qiymətləri ilə müqayisəsi (m.san)

parametr morfemlər	zaman (t)								
	başlanğıcda	ümumi cümlədə	fərq	ortada	ümumi cümlədə	fərq	sonda	ümumi cümlədə	fərq
/-ar ² / 1. 2.	91	100	-9	112	98	+14	—	—	—
/-acaq-əcək/ 1. 2.	81	99	-18	—	—	—	106	99	+7
/-da ² / 1. 2.	—	-	-	73 107	97 109	-24 -2	—	—	—
/-ib ⁴ / 1. 2.	—	—	—	98 85	99 99	-1 -14	—	—	—
/-la ² / 1. 2.	—	—	—	90 82	99 100	-9 -18	—	—	—
/-lı ⁴ / 1. 2.	—	—	—	109 105	97 100	+12 -3	—	—	—
/-ma ² / 1. 2.	78	98	-20	-	-	-	94	99	-5
/-mıŝ ⁴ / 1. 2.	—	—	—	103 94	99 101	+4 -7	—	—	—

Cümlə sonundakı /-acaq/ şəkilçi morfeminin nisbi orta zaman tezliyi cümlənin nisbi orta tezliyindən xeyli çoxdur: /-acaq/: 106-99 m/san = 7 m/san, /-ma/ morfemində isə bunun əksi müşahidə olunur: 94-99 m/san=5 m/san (bax: cədvəl 2.6).

Azərbaycan dilində cümlənin başlanğıcında işlənən /-ar/, /-acaq / əcək/ və /-ma/ şəkilçi morfemlərinin nisbi orta tezliyi cümlənin ümumi nisbi orta tezliyindən iki halda aşağıdır. /-ar/ şəkilçi morfemində bu fərq 8 hs, /-ma/ morfemində isə 20 hs-dir, /-acaq/əcək/ morfeminin nisbi orta ton tezliyi cümlənin ümumi nisbi ton tezliyindən qismən aşağıdır -1 hs (cədvəl 2.7).

Cədvəl 2.7

Azərbaycan dilində şəkilçi morfemlərin nisbi orta ton tezlik qiymətlərinin cümlənin nisbi orta ton tezlik qiymətləri ilə müqayisəsi (hs- ilə)

parametr morfemlər	tezlik (f)								
	başlanğıcda	ümumi cümlədə	fərq	ortada	ümumi cümlədə	fərq	sonda	ümumi cümlədə	fərq
/-ar ² /1. 2.	102	94	+8	112	99	+13	—	—	—
/-acaq-əcək/ 1. 2.	99	100	-1	—	—	—	76	101	-25
/-da ² /1. 2.	—	—	—	102 108	102 99	0 +9	—	—	—
/-ib ⁴ /1. 2.	—	—	—	104 121	92 102	+12 +19	—	—	—
/-la ² / 1. 2.	—	—	—	113 87	99 87	+14 0	—	—	—
/-lı ⁴ / 1. 2.	—	—	—	96 100	102 99	-6 +1	—	—	—
/-ma ² /1. 2.	119	99	+20	—	—	—	80	99	-19
/-miş ⁴ /1. 2.	—	—	—	102 89	98 101	+4 -12	—	—	—

Söz ortasında reallaşan /-ar/, /-da/, /-ib/, /-la/, /-lı/, /-miş/ şəkilçi morfemlərinin zaman göstəriciləri ümumi cümlənin nisbi orta uzunluğundan 7 halda çox: /-ar/ morfemində 119-99 hs = 13 hs, /-lı/ morfemində 100-99 hs = 1 hs, /-miş/ morfemində 102-98 hs = 4 hs, /-la/

morfemində 113-99 hs = 14 hs, /-da/ morfemində 108-99 = 9 hs, /-ib/ morfemində 104-92 = 12 hs, 121-102 = 19 hs, iki halda isə aşağıdır: /-lı/ morfemində 96-102 hs = 6 hs, /-miş/ morfemində 89-101 hs = 12 hs, iki halda isə üst-üstə düşür: /-da/ morfemində 102-102 = 0 hs, /-la/ morfemində isə 87-87 hs = 0 hs (cədvəl 2.7).

Cümlə sonundakı /-acaq/ şəkilçi morfeminin nisbi orta tezliyi cümlələrin nisbi orta tezliyindən xeyli aşağıdır: 76-101 hs = 25 hs, /-ma/ morfemində isə bu nisbət 80-99 hs = 19 hs (cədvəl 2.7).

Azərbaycan dilində cümlə başlanğıcında işlənən /-acaq / əcək/ və /-ma/ şəkilçi morfemlərinin nisbi orta intensivliyi cümlələrin ümumi nisbi orta intensivliyindən iki halda yuxarı: /acaq/əcək/ morfemi 100-84 db = 6 db, /-ma/ morfemində 106-99 db = 7 db, bir halda isə aşağıdır 94-99 db = 5 db (cədvəl 2.8).

Cədvəl 2.8

Azərbaycan dilində şəkilçi morfemlərin nisbi orta intensivlik qiymətlərinin cümlələrin nisbi orta intensivlik qiymətləri ilə müqayisəsi (db-ilə)

parametr morfemlər	intensivlik (i)								
	başlanğıcda	ümumi cümlədə	fərq	ortada	ümumi cümlədə	fərq	sonda	ümumi cümlədə	fərq
/-ar ² / 1. 2.	—	—	—	115 112	100 99	+15 +13	—	—	—
/-acaq-əcək/1. 2.	100	84	+16	—	—	—	96	100	-4
/-da ² / 1. 2.	—	—	—	103 104	101 99	+2 +5	—	—	—
/-ib ⁴ / 1. 2.	—	—	—	91 103	99 99	-8 +4	—	—	—
/-la ² / 1. 2.	—	—	—	107 101	99 100	+8 +1	—	—	—
/-lı ⁴ / 1. 2.	—	—	—	100 98	101 100	-1 -2	—	—	—
/-ma ² /1. 2.	106 94	99 99	+7 -5	—	—	—	—	—	—
/-miş ⁴ /1. 2.	—	—	—	98 132	99 99	-1 +33	—	—	—

Söz ortasında /-ar/, /-da/, /-ib/, /-la/, /-lı/, /-miş/ şəkilçi morfemlərinin intensivlik göstəriciləri ümumi cümlələrin nisbi orta intensivliyindən 8 halda

çox: /-ar/ morfemində 115-100 db = 15 db, 112-99 db = 13 db, /-mıŝ/ morfemində 132-99 db = 33 db, /-da/ morfemində 103-101 db = 2 db, 104-99 db = 5 db, /-ıb/ morfemində 103-99 db = 4 db, /-la/ morfemində 107-99 db = 8 db, 101-100 db = 1 db, 4 halda isə aşağıdır: /-ıb/ morfemində 91-98 db = 8 db, /-mıŝ/ morfemində 98-99 db = 1 db, /-lı/ morfemində 100-101 db = 1 db, 98-100 db = 2 db (cədvəl 2.8).

Cümlə sonunda /-acaq/ şəkilçi morfeminin nisbi orta intensivliyi cümlələrin nisbi orta intensivliyindən azdır: 96-100 db=4 db (bax: cədvəl 2.8).

Müqayisə olunan dillərdə şəkilçi morfemlərin söz strukturunda işlənməsilə bağlı kəskin fərqlənən mövcud olduğu aşkara çıxır. Alman dilində prepozisiyada (kök morfemdən əvvəlki mövqə) şəkilçi morfemlərin reallaşma bildiyi halda, Azərbaycan dilinin özəl sözlərində buna rast gəlinmir. Bunun əksinə olaraq, Azərbaycan dilində postpozisiyada (kök morfemdən sonrakı mövqə) şəkilçi morfemlərin işlənmə tezliyi daha yüksəkdir.

Alman dilində /-an/, /-auf/, /-e/, /-ein/, /-en/, /-ent/, /-er/, /-(e)s/, /-ge/, /-tsu/ şəkilçi morfemlərinin, Azərbaycan dilində isə /-ar²/, /-acaq/əcək/, /-da²/, /-i², u²/, /-ıb⁴/, /-la²/, /-lı⁴/, /-lıq, -lik, -luq, -lük/, /-ma²/ və /-mıŝ⁴/ şəkilçi morfemlərinin elmi, bədii və qəzet mətnlərində işlənmə tezliyini aparılan statistik təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir.

Alman dilindəki şəkilçi morfemlərin işlənmə tezliyi:

Bədii mətnə işlənmə tezliyi yüksək olanlar: /-an/ şəkilçi morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 1,28 %-ni; /-ge/ şəkilçi morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 5,56 %-ni; /-auf/ şəkilçi morfeminin işlənmə tezliyi bədii və elmi mətnlərdə daha yüksəkdir.

Elmi mətnə işlənmə tezliyi yüksək olanlar: /-ein/ şəkilçi morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 3,34%-ni; /-en/ şəkilçi morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 20,2%-ni; /-ent/ şəkilçi morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 1,1%-ni; /-er/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 10,7%-ni təşkil edir.

Qəzet mətnində işlənmə tezliyi yüksək olanlar: /-e/ şəkilçi morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 4,62%-ni; /-(e)s/ şəkilçi morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 7,6 %-ni təşkil edir.

Azərbaycan dilində şəkilçi morfemlərin işlənmə tezliyi:

Qəzet mətnində /-acaq/-əcək/ şəkilçi morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 0,63%-ni; /-da²/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 5,81%-ni; /-i², -u²/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 6,94%-ni; /-lıq⁴/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 5,6%-ni;

/-ma²/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 0,86%-ni; /-mı⁴/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 4,43%-ni təşkil edir.

Bədii mətndə /-ar²/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 0,87%-ni; /-ib⁴/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 1,21%-ni; /-la²/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 1,67%-ni; /-lı⁴/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi materialın 2,12%-ni təşkil edir.

Azərbaycan dilində elmi mətndə maksimum işlənmə tezliyi aşağıdakı morfemlərə məxsusdur: /-da²/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi mətnin 3,7%-ni; /ı⁴/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi mətnin 4,36%-ni; /-mı⁴/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi mətnin 4,32%-ni təşkil edir.

Orta işləklik dərəcəsi aşağıdakı morfemlərə məxsusdur: /-la²/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi mətnin 1,29%-ni; /-lı⁴/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi mətnin 1,07%-ni; /-lıq⁴/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi mətnin 1,74%-ni təşkil edir.

Azərbaycan dilində minimum işlənmə tezliyi aşağıdakı morfemlərdə qeydə alınmışdır: /-acaq/-əcək/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi mətnin 0,15%-ni; /-ar²/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi mətnin 0,31%-ni; /-ib⁴/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi mətnin 0,93%-ni; /-ma²/ morfeminin işlənmə tezliyi ümumi mətnin 0,26%-ni təşkil edir.

Cümlədəki mövqeyindən asılı olaraq, şəkilçi morfemlərin akustik parametrlərində fərqli göstəricilər müşahidə edilir. Şəkilçi morfemlərdə akustik parametrlərin göstəriciləri bir neçə amildən asılı olduğundan onlara yayınmalar xasdır. Hər iki dildə cümlənin başlanğıcında şəkilçi morfeminin nisbi orta uzunluğu ilə cümlənin ümumi nisbi orta uzunluğu arasındakı fərq sabit xarakter daşımır. Alman dilində bu 50:50 nisbətində, Azərbaycan dilində isə bütün mümkün hallarda cümlənin ümumi orta ton tezliyi daha böyük göstəricilidir.

Müqayisə olunan dillərdə şəkilçi morfemlərin söz ortasında zaman göstəriciləri ümumilikdə cümlənin orta zaman göstəricisindən aşağıdır. Alman dilində 10 mümkün halın 7-də cümlənin ümumi orta zaman qiyməti daha yüksəkdir. Azərbaycan dilində isə 11 mümkün halın 7-də cümlənin ümumi tələffüz tempi şəkilçi morfemlərin həmin parametrindən yüksəkdir. Hər iki dildə cümlə sonundakı şəkilçi morfemlərin nisbi orta uzunluğu cümlənin nisbi orta uzunluğundan əksər hallarda çoxdur. Alman dilində bu 3 mümkün halın üçündə də belədir. Azərbaycan dilində isə bu 2 mümkün halın 1-də şəkilçi morfemin xeyrinə, digər halda isə cümlənin ümumi nisbi orta tələffüz tempinin xeyrinədir.

Eksperimentin nəticələrinə istinadən cümlə başlanğıcında şəkilçi morfemlərin tezlik qiymətlərilə işləndiyi cümlələrin ümumi ton tezlikləri arasındakı nisbəti belə ümumiləşdirmək olar: alman dilində bu nisbət cümlənin ümumi ton tezliyinin xeyrinə, Azərbaycan dilində isə 2:1 nisbətindədir.

Söz ortası mövqedə isə şəkilçi morfemlərin tezlik qiymətlərilə həmin cümlələrin ümumi ton tezlikləri arasındakı nisbəti belə ümumiləşdirmək olar: alman dilində yeddi halda şəkilçi morfemlərin nisbi orta ton tezliyi yüksək, 3 halda isə cümlənin ümumi nisbi orta ton tezliyi yüksəkdir. Azərbaycan dilində isə şəkilçi morfemlərinin tezlik göstəriciləri ümumi cümlənin nisbi orta tezliyindən 7 halda çox, iki halda isə aşağı, iki halda isə üst-üstə düşür.

Cümlə sonunda isə şəkilçi morfemlərin əsas ton tezliyinin qiymətlərilə həmin cümlələrin ümumi ton tezliklərinin qiymətləri arasındakı nisbəti belə ümumiləşdirmək olar: alman dilində bir halda şəkilçi morfemlərin nisbi orta ton tezliyi yüksək, bir halda isə əksinə cümlənin ümumi nisbi orta ton tezliyi yüksəkdir. Azərbaycan dilində isə şəkilçi morfemin tezlik göstəricisi cümlənin ümumi nisbi orta tezliyindən aşağı göstəricilidir.

Cümlənin başlanğıcında şəkilçi morfemlərin intensivlik qiymətlərilə həmin cümlələrin ümumi intensivlik qiymətləri arasındakı nisbət belədir: alman dilində 1:1 nisbətindədir, Azərbaycan dilində isə bu göstərici 2:1 nisbətindədir. Alman dilində cümlə ortasındakı şəkilçi morfemlərinin intensivliyi ümumi cümlənin nisbi orta intensivliyindən 9 halda aşağı, yalnız 1 halda orta mövqedə reallaşan saitlərin nisbi orta tezliyi cümlənin nisbi orta tezliyindən yuxarıdır. Azərbaycan dilində isə cümlənin ortasında reallaşan şəkilçi morfemlərinin intensivlik göstəriciləri ümumi cümlənin nisbi orta intensivliyindən 8 halda çox, 4 halda isə aşağıdır. Alman dilində cümlə sonundakı şəkilçi morfemin nisbi orta intensivliyi cümlənin nisbi orta intensivliyindən çox, Azərbaycan dilində isə şəkilçi morfemin nisbi orta intensivliyi cümlənin nisbi orta intensivliyindən xeyli aşağıdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Morfemin fonem tərkibinə dair // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2004, № 2, s. 23-25

2. Dilçilikdə morfemlərin eyniyyəti məsələsinə dair // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2007, № 5, s. 31-34

3. Dilçilikdə morfemlərin təsnifinə dair // Azərbaycanda xarici dillər, 2008, № 3/4 (7/8), s. 97-102

4. Alman dilində sinsemantik morfemlərin ossilloqrafik təhlili // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2010, № 4, s. 24-27

5. Sinsemantik morfemlərin işlənmə tezliyinə dair / Alman dili fakültəsinin müstəqil fəaliyyətinin 60 illik yubileyi”nə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı: ADU, 2010, s. 81-83

6. Dilçilikdə sıfır morfem anlayışına dair / “Germanistikanın aktual problemləri”nə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: ADU, 2012, s. 64-67

7. Из истории изучения проблемы нулевой морфемы // Перспективы науки, Science prospects. Тамбов: 2013, № 7 (46), с. 44-47

8. Dilçilikdə monem anlayışına dair // Tağıyev oxuları. Bakı: BSU, 2014, № 2, s. 84-89

9. Dilçilikdə morfonogiya məsələsinə dair // Azərbaycanda xarici dillər, 2015, № 1, s. 37-41

10. Azərbaycan dilində şəkilçi morfemlərin statistik təhlili // Dil və ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2015, № 4, s. 124-131

11. Azərbaycan dilində şəkilçi morfemlərin eksperimental-fonetik təhlili // Azərbaycanda xarici dillər, 2015, № 3, s. 97-102

12. Alman dilində şəkilçi morfemlərin statistik təhlili // Azərbaycanda xarici dillər, 2016, № 1, s. 47-51

13. Xarici dillərin tədrisində morfologiyanın roluna dair // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: ADU, 2016, s. 278-279

14. Dilçilikdə morfemin tədqiqinə dair // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2016, № 2, s. 55-58.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АФФИКСАЛЬНЫХ МОРФЕМ В НЕМЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Во введении обосновывается актуальность исследования, определяются объект, предмет, цель и задачи, методы исследования, научная новизна и теоретическая и практическая значимость полученных результатов, формулируются основные положения работы, выносимые на защиту.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы и приложения.

Первая глава исследования “Взгляд на историю понятия морфемы в языкознании” открывается экскурсом в историю вопроса, обзором современных теоретических взглядов ведущих специалистов в области морфемики. В ней рассматриваются также уровень анализа проблемы, тождество морфем, состав морфем и структурно-семантические особенности аффиксальных морфем в обоих языках.

Вторая глава диссертации *“Статистический и экспериментально-фонетический анализ аффиксальных морфем в немецком и азербайджанском языках”* посвящена изучению статистических и фонетических особенностям аффиксальных морфем в сравниваемых языках. В данной главе выявлена частотность употребления аффиксальных морфем на материале разных жанров. Также в результате проведенного экспериментально-фонетического анализа получены акустические показатели по аффиксальным морфемам в сопоставляемых языках.

В *заключении* подводятся итоги и формулируются основные выводы исследования.

STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF AFFIXAL MORPHEME
IN GERMAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Summary

The *introduction* substantiates the urgency of the theme, determines aims and purposes of the thesis, interprets the subject and object of the scientific research, defines its theoretical and practical significance and formulates principal points set forward for defence. Research methods, approbation of the work and its structure are also shown in the introduction.

The first chapter of the research titled, “*Review of the history of morpheme notion in Linguistics*” examines different ideas concerning the history of the problem and presents surveying of theoretical analysis of specialists in the field of morphemics. The level of analysis of the problem, morpheme identity, classification of morphemes and structural-semantic features of affixal morphemes in both languages are also investigated here.

The second chapter entitled “*Statistical and experimental-phonetic analysis of affixal morphemes in German and Azerbaijani languages*” deals with the problem of studying statistic and phonetic features of affixal morphemes in compared languages. The frequency of usage of affixal morphemes in different genres is determined and the results of experimental-phonetic analysis, their acoustic indices in both languages are shown in this chapter.

The basic results of the research are summarized in the *conclusion*.

Çapa imzalanıb: 31.10.2016
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ИЛЬХАМ ТОФИК оглу ГЕЙБАТОВ

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АФФИКСАЛЬНЫХ
МОРФЕМ В НЕМЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

5714.01 – Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2016